

LITERATURA MEDIEVAL

Volume IV

ACTAS DO IV CONGRESSO
DA
ASSOCIAÇÃO HISPÂNICA DE LITERATURA MEDIEVAL
(Lisboa, 1-5 Outubro 1991)

Organização de
AIRES A. NASCIMENTO
e
CRISTINA ALMEIDA RIBEIRO

EDIÇÕES COSMOS

Lisboa
1993

© 1993, EDIÇÕES COSMOS e ASSOCIAÇÃO HISPÁNICA
DE LITERATURA MEDIEVAL

Reservados todos os direitos
de acordo com a legislação em vigor

Capa

Concepção: Henrique Cayatte
Impressão: Litografia Amorim

Composição e Impressão: EDIÇÕES COSMOS

1ª edição: Maio de 1993
Depósito Legal: 63841/93
ISBN: 972-8081-07-3

Difusão

LIVRARIA ARCO-ÍRIS

Av. Júlio Dinis, 6-A Lojas 23 e 30 — P 1000 Lisboa
Telefones: 795 51 40 (6 linhas)
Fax: 796 97 13 • Telex: 62393 VERSUS-P

Distribuição

EDIÇÕES COSMÓS

Rua da Emenda, 111-1º — 1200 Lisboa
Telefones: 342 20 50 • 346 82 01
Fax: 347 82 55

El *Tirante il Bianco*: Èxit, Ficció i Ofici del *Tirant lo Blanch* a Itàlia¹

Vicent Martines

Universitat d'Alacant

En el fons Capponi de la Biblioteca Apostolica Vaticana hi ha un exemplar del *Tirante il Bianco* de 1538 que té nombrosos subratllats i diverses anotacions fetes per una mà del segle XVIII. Aquests subratllats i anotacions (Lector 2) tenen una relevància especial perquè fins ara disposem de ben pocs testimonis directes de la lectura del *Tirant lo Blanch*. Trobar-nos-en un exemplar — encara que de la versió italiana — subratllat en determinades parts i fragments, pot ser-nos una bona mostra del que més interessava de l'obra de Joanot Martorell. D'altra banda, hi ha, a més, subratllats i anotacions anteriors i fetes per una altra mà (Lector 1)². Els subratllats, en conjunt, són nombrosos però mostren que, bàsicament, els temes generals que més interessaven aquests lectors eren l'amor i la cavalleria (quasi amb el mateix nombre de subratllats) i la cort (descripcions de sales, castells i palaus, de vestits i ornaments, dames i tresors).

Quant a l'amor, el primer que hom subratlla és la *reprensió* de Ricomana a Felip i, també, a Tirant (2,16,59vb (119))³. Es tracta d'una crítica contra la part d'insinceritat que hi ha en tot procés amorós i, molt més encara, en aquest. Però l'amor exigeix un mínim de convencions i d'arts que s'han de seguir. Així, en aquest mateix episodi (2,16,60va(119)), trobem subratllat com la infanta diu que més s'estimaria perdre el regne que casar-se amb home grosser i vil. La teoria amorosa, el seu procés i etapes és un dels ens més significatius del *Tirant*, i no sols en la segona part del XV. Així, hom ha subratllat quan Tirant parla sobre l'amor, segons la seua experiència — que, com sabem, no és molt extensa — (2,16,60rb (119)). Hom ha subratllat que, quan Tirant troba Carmesina, «per il gran caldo ch[^]/ facea, p[^]che di state con le finestre fer// mate era mezza dislacciata mostrando nel/ petto due pomi di Paradiso che cristallini/ pareano, li quali diederon l'entrata à gli oc// chi di Tira[^]te» (3,7,68ra (117)). Hom no remarca tant que Tirant veïés les pomes de Paradís de Carmesina com el fet que, a la cort de Constantinoble, la princesa era *mezza dislacciata*. No hi ha la perfecció i riquesa dels vestits de les donzelles que enamoraven els cavallers en altres obres. Hi ha una mena de contraposició entre el motle cortés i el que deveres demanava el desig. Per una banda hi ha l'atenció del lector als modes d'expressió del sentiment amorós. Així, quan un Tirant pres d'incontinència, vol besar Carmesina i ella li respon que primer ha de salvar el regne, hom subratlla el significat del bes a la mà (3,16,73vb-74ra(119)); o també quan Tirant confessa amb l'espill qui l'aflegeix tant (3,17,76rab (126)). D'altra banda, hi ha l'atenció dels Lectors als comportaments... Així, marquen que la Viuda Reposada repte Carmesina perquè festeja amb algú molt més baix que ella (3,18,76va-77rb (127)). La reacció d'Estefania és reveladora. Carmesina (i ella mateixa) s'han de comportar com els *és dat*: com a *cortesanes*. Les anotacions que el Lector 1[?] va fer al marge també són reveladores. Mentre que la intervenció de la Viuda Reposada mereix l'etiqueta d'«amor»; la d'Estefania, que escriga «[cort]igiani è// [con]cet[ito]». En aquesta línia, més avant, hom subratlla la reprensió de Carmesina a Tirant (3,22,80vb-81ra(132)); allà on, mentre festegen, Carmesina diu a Tirant que sembla que siga beneit; és massa bo: «O Capitano [...] come sete diuen/ tato tanto puro che'l pare che no[^] sappia/ te ne mal ne bene». Així i tot, quan Tirant demana a Carmesina la camisa i li prega que ell mateix li la lleve (3,22,81rb(132)), hom subratlla com Carmesina s'hi nega amb

arguments de preservació de la virtut. Tirant es posa la camisa de Carmesina que té una llegenda i un subratllat remarca aquests mots (3,22,81rb (132)): «*dieua il moto chi ben/ sta no si curi moure, & chi ssede in pial/ no no ha doue cadere*». Aquest subratllat marca un altre consell a seguir. Una altra vegada hom subratlla un consell d'Estefania a Carmesina (3,30,89rab(138)). Estefania vol que Carmesina es decidisca pel delit. Li diu que, si «*voi fusti Stephania, & io Carmesi/ na. io vi asicuro che cosa che fusse nella/ mia p^sona no^ gli saria denegata* [a Tirant]» (3,30,89rab(138)).

La follia que hi ha en l'amor també captivava qui llegia aquest *Tirante il Bianco*. L'anotació al marge que el Lector 1 fa allà on Tirant fa brodar la calça i la sabata amb què ha tocat el *luogo vietato* de Carmesina (5,30,136rb(189)), diu: «*pazie d'a[more]*». L'amor es trenca al dolor. Estefania mateixa ho diu citant Aristòtil (5,30,137vab(189)): «*per questo disse Aristotile che coll/ si vi en gran danno alle do^zelle per moll/ to amore, come per molto dolore*». Aquesta citació no s'escapa a la ploma Lector 1, que la marca i que, a més, la destaca amb una anotació al marge: «*amor^/ et dolor^/ pari*».

Sembla que també interessa molt als nostres Lectors que Carmesina, malgrat la relativa influència que ténen sobre ella les opinions d'Estefania, s'esforceix per deixar ben clar a Tirant que ella no és malèvola. El nostre Lector 1 ho marca (4,13,117vb-118va(172)) i anota al marge «*notabl[?]/ ditto de/ iur[?]/ co^tra le/ donne*», quan Carmesina posa l'exemple de Darius i les seues tres filles; i «*ingannji[ose]/ donne*», quan Carmesina diu a Tirant que ella no serà causa que li passe com als «*Cauallieri antiqui/ come il principio loro fu bono, & trista/ la fine*». Més avant (5,30,136va(189)), Carmesina cita un seguit de personatges clàssics i artúrics que han participat en les representacions que s'han celebrat a la cort. Els cita no per cavallers, sinó per mostrar-se ella tan ben amadora com ells. El Lector 1 anota, diligent «*[ragio]ni d'ama^ri*». Carmesina repta molt malhumorada la Viuda Reposada. Li que és d'aqueixes dones que no poden ser sàvies perquè fan accions dolentes i, a més, se serveixen molt malament d'una eina fonamental en les relacions i en l'adquisició de la saviesa, la llengua. El Lector 1, tan atent com és als consells de regiment personal i social, no oblidava marcar aquesta intervenció tan assenyada de Carmesina: «*bn^ ditto*», que també mostra com és d'activa la seua lectura, prenent partit i deixant-se dur amb entusiasme per les ratlles del text.

A la fi de l'amor de Tirant i Carmesina, hi ha la mort. Els nostres Lectors no subratllen ni anoten cap passatge de la mort de Tirant. La de Carmesina, però, mereix, almenys, una anotació descriptiva (7,100,279va(478)). El Lector 1 va anotar, simplement, «*[m]orte di/ [C]armesina/ [impe]ratrice*»⁴.

Quant a la cavalleria, els interessos dels nostres lectors itàlics ja es mostren en el fragment que trobem subratllat a la fi d'una intervenció del Mestre de Rodes (2,13,58ra(107^b)) que defineix les qualitats del cavaller veritable. Al marge, una anotació que creiem del Lector 2, expressa encara més clarament el contigut d'aquesta quasibé màxima: «*chi è ca/ ualier[e è]/ /nobile/ è ge^tile*». Condicions que Tirant complia i que no se li van escapar al Lector 1 [?] quan remarcava i anotava — encara que avui no es puga llegir — el panegíric que en feia un gentilhome que servia el francès Felip (2,7,49va(100)): «*Tira^te è vn/ Cauallier ta^to vertuoso che vi obedira, &/ faravi q^ll'honore, che meritiato seco^do la casa Regale onde sete disceso*». I acabava de dir que Tirant afegeix l'afany a què, per origen, quasibé està obligat: «*Gli Cauallieri Signore, i quali voglio/ no o^seguir honore, qu^ son giouani, & disposti p^ essercitar l'armi, non douriano/ dimorare i^ casa de padri loro, & specialme^/ /te q^lli ch^ son di minor eta de gli altri fra/ telli, & ta^to piu q^n gli padri no^ fanno me^/ tio^e alcu^a di loro [...]*». Notem, d'altra banda, que els nostres lectors han subratllat i anotat aquells passatges en què *Tirante il Bianco* instrueix sobre les mostres d'obediència, submissió i respecte que s'han de tenir cap al senyor natural. Així, un dels episodis més subratllats i anotats — avui en mal estat — siga quan, vençuts el moros canaris invasors, l'Ermità (2,25,12va(27)) restitueix al rei «*tutto il Regno & la/ Signoria di quello, la corona, lo scettro, & il manto Reale*» i, a més, li prega «*li vogli accettare da vno suo ser// vidore &*

vasallo.» Els consells que dóna al seu fill abans d'anar-se'n són del mateix to: servir al rei, mai no anar-li a la contra (1,25,13ra(25)).

Els nostres Lectors estan molt interessats per les qüestions teòriques de la cavalleria. Hom no ha subratllat el desenvolupament de cap combat singular, ni cap batalla, ni tampoc cap giny ni enginy de Tirant. Fins i tot, els tres fragments de tema militar que hi ha subratllats, no incideixen sobre els aspectes marcial o sobre els fets cavallerescs físics. En un d'aquests fragments, el que més s'apropa al camp de batalla (6,140,223vb(349)) el Lector 1 remarca la mortandad causada en l'enemic: «e trentacin/ que mila, e setta[^]ta due huomini giacere in/ terra». Degué subratllar-ho perquè també li degué cridar l'atenció el que, tot seguit, diu el text. Entre aqueixos caiguts n'hi havia molts de cristians «gli erano, che fino/ che confessati no[^] furono, morire no[^] pote/ rono: e loro al nostro signor Giesu Chri/ sto, e gli Mori à Macometo si raccoma[^]do// rono.» També el va sobtar molt aquest passatge i, més encara, aquesta circumstància que els cristians esperassen, fermes i malgrat les ferides mortals, la confessió per a traspasar. De fet, al marge va anotar, meravellat: «mira/ colo». El més extens d'aquests tres fragments (6, 139,223ra(148)) és el parlament del rei de Damasc al de Tremicén sobre la manera com renglar batalla. Però l'únic que se'n subratlla és una instrucció — una altra — que sembla, a més, de sentit comú: «e certa cosa è, che chi in battaglia/ con disordine entre, fuggendo si en esce.» Abans (3,13,72ra(123)), el Lector 2 subratlla una altra instrucció, un altre consell. L'Emperador, aclaparat per les expectatives militars que li ofereix la pressió turca, vol saber «qual cose son queste tre che la guer/ ra ha bisogno.» I Tirant respon: «Signor [...] io vi le diro, gente argento, & formento». L'anotació al marge diu: «tre cose [?]/ [?] alla gue/ rra».

Però sobretot els nostres Lectors subratllen el que és art de la cavalleria — la teoria. Una *novetat* (5,30,139ra(139)): quan el Vescomte declara el seu vot de rebre la cavalleria de mans de dona. I el Lector 1 anota: «licita no/ uità». El Lector 2 [?] fa una anotació descriptiva a un parlament de l'Emperador grec en el qual fa referència a l'ensenyament cavalleresc (5,32,140rab(191)): «certa esp[^]/ crianza/ parla in/ [?]sto q[^]po/ cap:». Tot seguit, l'Emperador diu quins són els set *ben naturals* de què ha parlat i que són fonamentals per a ser bon cavaller. El mateix Lector els ha destacats. Als nostres Lectors, tampoc no se'ls ha passat una pregunta de Tirant a Carmesina: «quale è meglio, & piu ho// noreuole al Caualiere morire ben, o mori// re male?» (3,15,74vb-75ra(135)). La resposta de la Princesa, no tan òbvia om pot semblar, és extensa i, a la fi: «Cosi al parere mio piu vale il morire b[^]n che male.» Hi ha subratllades més instruccions per a ser bon cavaller en un fragment de la reprensió de Tirant al Duc de Macedònia (3,29,87va(132)). Tirant diu que el cavaller «dee guardare tre cose in q[^]sto mon/ do, l'honore, i beni, & la vita, per l'hono/ re ponergli gli beni, & la vita per conser/ uar quello. per gli beni che torre glie gli/ vorra, porgli la vita per co[^]seruar quelli/ & per restaurare la vita ponergli gli holl/ nori, & gli beni.» I en tot això, Tirant és un model del seu temps. Així li ho diu el Prior de Sant Joan (4,1,90ra(140)): «Seguendo il costume di quelli che sono posti nell'/ arte di caualeria non sono/ senza grande ammiratio/ / ne vedendo la gloriosa fa/ ma che si estende per tutto il mondo, / de singulari atti che voi Signore Tirante/ fate de Caualiere vertuosos». L'anotació que hi ha al marge (¿Lector 2?) remarca que «cava/ lleria [è]/ arte». El savi moro Abdalà Salomó (4,4,94vb(143)) presenta al nostre cavaller així: «& tu Capità/ no valentissimo & potente piu chiaro, &/ rispndente & riposato che nel passato/ tempo tutti gli altri non sono stati, l'alto/ Imperatore nella Imperial cathedra ritor// nare farai.» Només Tirant pot ser a Constantinoble (i a Rodes i al Nord d'Àfrica) el que l'Ermità Guillem de Varoic per a la cort d'Anglaterra. Més avall hom subratlla encara els exemples de victòries de cavallers virtuosos i — especialment al Lector 1 — els consells de *regiment de prínceps* d'aquest savi moro (4,4,94vb-95ra(143)). Senyals senyals de la mà acompanyen aquests subratllats. Sembla que, en la segona part del XVI, els consells als prínceps i governants interessaven molt...

Els nostres Lectors buscaven i trobaven en l'obra de Martorell no tant aventures *cavalleresques*. Com ja deia Federigo Torregiano d'Asola en la dedicatòria del *Tirante il bianco* a Federic II de Gonzaga, l'obra de Martorell és com els llibres «che contengono virtù.» Més aïna veien en Tirant lo Blanc el cavaller ideal d'aleshores, aquell del qual hom podia aprendre perquè oferia models de regiment personal i social. Així, en l'obra de Martorell, els lectors (almenys els nostres Lectors 1 i 2), més aïna, buscaven i trobaven un art d'amors, de cavalleria, de consells i virtuts de prínceps i governants... Heus ací una de les claus de l'èxit del *Tirant lo Blanch* a Itàlia, de com era rebuda i entesa la ficció que narrava i de la funció que hom li atorgava. Tirant lo Blanch era el *millor cavaller* i el seu, «el mejor libro del mundo». Els nostres Lectors hi trobaven un veritable *manual*...

Notes

¹ Aquesta comunicació és un dels resultats de la meua estada, per gràcia d'una Beca d'Investigació de la Comunitat de les Universitats de la Mediterrània (CUM) i durant un quadrimestre (octubre-desembre de 1990), a la Universit  degli Studi di Roma «La Sapienza» i a la Biblioteca Apostolica Vaticana (BAV). Hi vaig ser *presso* del Dr. Giuseppe Tavani, al qual agraeisc la seua amabilitat, les facilitats i les atencions que en tot moment em va oferir. També vull fer públic el meu agraïment a la BAV, on tot van ser facilitats per a desenvolupar la meua recerca.

² Aquests podrien correspondre al nom de Johannes Baptista Picchinesius que hi ha a l'últim foli (*verso*), ben possiblement florentí i proper als Medici. Vull agrair ací l'ajut del Padre Antonio Salvi, de la Segreteria di Stato del Vaticà. Tot i que aquest tema era ben lluny dels seus estudis d'epigramatista, em va oferir, incondicionalment i immediata, el seu consell i cultura. Sense ell, aquest punt se m'hauria quedat fosc del tot i la mar de llibres que vaig haver de remoure en la BAV hauria estat maror molt difícil de solcar.

³ En les referències del text del *Tirante il Bianco*, el primer número indica el *Libro*, el segon, el *Capitolo*, el tercer, el *foglio*. Entre par ntesis, el capítol corresponent del *Tirant lo Blanch* (a cura d'Albert HAUF & Vicent ESCARTÍ, València, Conselleria de Cultura, Educació i Ciència, 1990).

⁴ Aquest Lector atorga a la Carmesina ja difunta la dignitat d'*imperatrice*. *Vid.*, en aquest mateix Congr s, Rafael ALEMANY, «De la l gica d'un final aparentment il·lògic: a propòsit del desenllaç del *Tirant lo Blanch*».